

Peter Sherwood*

A MAGÁNHANGZÓ-ILLESZKEDÉS TANÍTÁSA

A magánhangzó-illeszkedés alapjainak tanításához – az ajakkerekítéses illeszkedés kivételével (l. később) – tulajdonképpen nincs szükség fonetikai ismeretekre.

Elsősorban megállapítjuk a szó illeszkedési osztályát.

A szó:

- VAGY „A” osztályú (azaz MÉLYMAGÁNHANGZÓJÚ),
- VAGY „B” osztályú (azaz MAGASMAGÁN-HANGZÓJÚ).

Az „A” osztályú SZÓ A (azaz MÉLYMAGÁNHANGZÓJÚ), a „B” osztályú SZÓ pedig B (azaz MAGASMAGÁNHANGZÓJÚ) szuffixumvariánst igényel.

A szabályt kiegészíti a toldalékok négy görög betű alkalmazásával rövidített, némileg elvontabb leírása, mely segítségével előállítható a helyes alakváltozat.

I. Az illeszkedési osztály megállapítása

1. Megnézzük (meghalljuk) a szótári (névtári, stb.) alak utolsó magánhangzóját.
2. Ha ez A/Á/O/Ó/U/Ú, a szó „A” osztályú.
3. Ha nem, a szó „B” osztályú.
4. E szabály alkalmazásakor a következő három magánhangzót – a szó végétől a szó eleje irányában, azaz visszafelé haladva – nem vesszük tekintetbe: I/Í/É

Példák:

vezér	→ vez r:	B (az <i>e</i> dönti el);	ajándék	→ ajánd k:	A (az <i>á</i> dönti el)
zsanér	→ zsan r:	A (az <i>a</i> dönti el);	boríték	→ bor t k:	A (az <i>o</i> dönti el)
segít	→ seg t:	B (az <i>e</i> dönti el);	segítség	→ seg ts g:	B (az <i>e</i> dönti el)
tanít	→ tan t:	A (az <i>a</i> dönti el);	pázsit	→ pázs t:	A (az <i>á</i> dönti el)

---

* Peter Sherwood PhD, „Laszlo Birinyi” Distinguished Professor of Hungarian Language and Culture. University of North Carolina, Chapel Hill.

5. Ha a szó végétől a szó eleje irányában haladva kimerítjük a szó magánhangzóátlományát, a szó „B” osztályú.

Példák:

bébi, bikini, bili, fivér, fix, kicsi, néni, sí, szék, véce, vigéc stb.

6. A szabálynak ezen, 5. része alól a következő szavak kivételnek tekintendők. A kivételek *kizárólag* a szabálynak ezen, 5. részére vonatkoznak, azaz: ezek olyan I/Í/É magánhangzó(ka)t tartalmazó szavak, melyek „A” osztályúak. [Pusztán a teljesség kedvéért az első hasámban tüntetem fel azt a néhány, rendkívül ritka és rendhagyó egységet is, mely egyéb ok(ok)ból szintén „A” osztályúnak tekintendő].

I.	II(a).	III.	IV(a).	V.
andante	csík(1)	bír	bízic	
áve	csík(2)	bíz	dívik	
csoze	csín	hív(1)	fingik	
dózse	díj	ing(1)	hízik	
extempore	gyík	ír(1)	iszik	
empire	híd	irt	ívik	
forte	íj	nyír(1)	izzik	
guillotine	ín	nyit	nyílik	
more	ír(2)	rí	siklik	
parte	kín	ring(1)	<i>IV(b).</i>	
	nyíl	sír(1)	bénít	cifrít
	nyír(3)	szid	csitít	
h	pír	szít	hígít	
k	sík	szív(1)	ifjít	
q	síp	tilt	indít	
y	sír(2)	vív	izzít	
	szíj		némít	
	zsír		pirít	
Fi(1)			piszkít	
tik(1)	<i>II(b).</i>		rikít	
	cél	ritkít		
	derék(1)	sikít		
	héj	simít		
	indíték	sivít		
		tisztít		
		vidít		
		virít		
		visít		

Megjegyzések e listához:

a) A listát elsősorban Papp Ferenc következő két alapművére támaszkodva állapítottam meg, illetve ezek inspirálják az egész szabály megfogalmazását: *A magyar*

főnév paradigmatis rendszere 1975. és a Magyar Nyelv Értelmező Szótára anyagából készített *A magyar nyelv szövegmutató szótára* 1969, 1994 (változatlan utánnyomás).

- b) A lista a tanáré. A tanár, illetve a tananyag dönti el, mikor kell egy-egy kivételes szót bevezetni, tanítani. Pl. az I. hasámban felsorolt egységeket a magyar nyelv tanításakor gyakorlatilag nem is kell figyelembe venni.
- c) Kezdő tanulók számára e kivételeket jelölni kell, pl. angolnyelvű anyagokban, szöszedetben esetleg így:
ír [„A”], v. writes
 (míg pl.
ír adj./n. Irish, Irishman
 jelöletlen marad, hiszen az 5. szabályrész értelmében „B” osztályú).

Mint e példából is látható, a „rendhagyó” hang(sor) újabb szavakban, azaz más jelentéstartalommal történő (újra)alkalmazása megszünteti a hangrendbeli rendhagyóságot (ezt angolul így szoktam kifejezni: *reuse eliminates irregularity*). E megjegyzés általános, elméleti következményeire itt nem térhetek ki, de esetenként már a kezdő is némi hasznát tudja venni (e szópár esetében például világos, hogy melyik tagja rendelkezik hosszabb magyar kultúrtörténeti múlttal).

- d) A lista *gyakorlatilag* teljesnek tekinthető, illetve *elméletileg is* végesnek kell lennie. Mégis – a magyar nyelv természetéből kifolyólag – *alkalmilag* akadhat olyan, általában nem szótározott lexéma, mely a listába felveendő. Pl. Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című művének IX. fejezetében szerepel (de más íróknál is megtalálható) a **cifrítva** alak. Ezért az ötödik hasámban feltüntettem a – teljesen szabályosan képzett – **cifrit** igét. Ez esetben (sem) térhetek itt ki e megfigyelés elméleti fontosságára.
- f) Összetett szavak esetében az összetétel határát kezdők számára ’+’ jellel kell el látni: a szabály csak az összetétel utolsó (az [utolsó] ’+’ jel utáni) tagjára vonatkozik. (Igekötőt természetesen nem veszünk figyelembe.)

Példák:

író+*gép* : „B”

gép+*író* : „A”

á+*bé*+*cé* : „B” (a szó viselkedése bizonyítja, hogy összetétel, tehát első előfordulásakor így jelölendő)

(A *sofőr* – például – e tekintetben nem rendhagyó, hiszen: *Voltaire*: „B”, *KÖJÁL*: „A” stb., szabályosan. Mivel az „új” szavak, nevek stb. száma gyakorlatilag végtelen, *nem lehetnek* kivételesek).

- g) A következő alakok is szervesen beilleszkednek e sémába: *János-é-ban*, *János-é-i-ban*, *Balázs-ék-nál* stb., hiszen a hangrend megállapításánál a változatlanul viselkedő -É(I)- birtokragnak, valamint a vele szorosan összefüggő -ÉK asszociatívragnak a magánhangzói – a szabály 4. része értelmében – nem veendő figyelembe.

II. A SZUFFIXUMALAKOK JELÖLÉSE

A görög ábécé négy betűjének segítségével rövidítem azt a két (egyetlen esetben: három) magánhangzót, mely az egyes szuffixumok esetében szerepel. A görög betűk itt természetesen nem a görög nyelv hangjait hivatottak jelölni, hanem – egyszerűen – minden modern klaviatúrán könnyűszerrel megtalálható szimbólumok, rövidítések.

(két alak, rövidek)

α (alfa): „A” szó: A, „B” szó: E — pl. -BáN, -NáK

δ (delta): „A” szó: U, „B” szó: Ü — pl. -δL, -δNK

ω (omega): „A” szó: O, „B” szó: Ö — pl. =NωK, NτωK (*ritka*)

Példák:

Ablak → szabály → „A” osztályú szó + -BαN: ablakban

Néz → szabály → „B” osztályú szó + -δNK: nézünk

ír [„A”] → szabály → „A” osztályú szó + -NαK: írnak

ír → szabály → „B” osztályú szó + -NαK: írnek

(két alak, hosszúak)

α' „A” szó: Á, „B” szó: É — pl. -Nα'L, =Dδ'Gα'L

δ' „A” szó: Ú, „B” szó: Ű — pl. -/J/δ' (*ritka*)

ω' „A” szó: Ó, „B” szó: Ö — pl. -Bω'L, -Tω'L, -ω'/=ω'

Példák:

ablak → szabály → „A” osztályú szó + -Nα'L: ablaknál

szék → szabály → „B” osztályú szó + -Tω'L: széktől

ír [„A”] → szabály → „A” osztályú szó + =ω': író

ír → szabály → „B” osztályú szó + -Tω'L: írtól

(három alak: csak rövid változata van)

β (béta) „A” szó: O, „B” szó: *vagy* Ö, *vagy* E — pl. -HβZ, -βK

Az utóbbival kapcsolatban – ám csak a „B” osztályba tartozó szavak esetében – egy további, **tisztán fonetikai** szabályra is van szükség, mely természetéből adódóan viszonylag könnyen tanítható: amennyiben ajakkerekítéssel képzett (tehát Ö/Ő/Ü/Ű) magánhangzó található a BÉTÁT KÖZVETLENÜL MEGELŐZŐ szótagban, akkor Ö, egyébként E. Ezt az ellenőrző lépést itt alkalmilag „BKM”-re rövidítjük: csak B(étá)-t tartalmazó toldalék esetén alkalmazandó.

Példák:

ablak → szabály → „A” osztályú szó + -HβZ → BKM: ablakhoz

gyerek → szabály → „B” osztályú szó + -HβZ → BKM: gyerekhez

ír[„A”]	→ szabály → „A” osztályú szó + -βK	→ BKM: írok
ír	→ szabály → „B” osztályú szó + -HβZ	→ BKM: írhez
gyerek	→ szabály → „B” osztályú szó + -δ	βZ → BKM: gyerekünkhöz

Itt jegyzem meg, hogy az eddigi pedagógiai leírások ezt a szabályrészletet vagy helytelenül, vagy nem eléggé explicit módon fogalmazzák meg, mivel döntő kritériumul a *szótó utolsó szótagját* emlegetik, illetve néha csak sejtetik. Azonban az ajakkerekítéssel képzett változatot *nem ennek a szótagnak, hanem a „bétát” tartalmazó szuffixumot közvetlenül megelőző szótagnak a magánhangzója* idézi elő, ez a szótag pedig lehet akár toldalék is (l. az utolsó példát). Ez megfelel annak a ténynek, hogy az ajakkerekítés szerinti illeszkedés viszonylag kései, törökös (türk) vonása a magyarnak (vö. a mari nyelv illeszkedési szabályaival!) s nem olyan természetű, valamint egy-egy uráli nyelvben nem olyan széles elterjedtségű, mint a nyelvcsalád egyes tagjaira máig is jellemző palatoveláris illeszkedés.

Összesítő táblázatban:

	„A” szó esetén	„B” szó esetén
δ, δ'	U, Ú	Ü, Ű
β —	O	vagy Ö, vagy E
α, α'	A, Á	E, É
ω ω' (ritkább)	O, Ó	Ö, Ő

A görög betűk használata eleinte azt a látszatot keltheti, hogy módszerem a hagyományos megközelítési módoknál bonyolultabb; egyeseket egyenesen algebraira vagy egyéb matematikai jelrendszerre emlékeztethet. Azonban évtizedek gyakorlata azt mutatja: ha megmagyarázzuk, hogy pusztán gyakorlati szimbólumokról van szó, ezek segítségével az illeszkedés pontosabban leírható és eredményesebben tanítható. Itt csak néhány fontosabb előnyt említek:

- vizuálisan az illeszkedést nem ismerő nyelvekhez hasonlítható grammatikai (morfológiai) egységet állít elő (pl. „-Bα = INTO”), így a rendszer könnyebben áttekinthetővé válik;
- gazdaságos, mivel a magasabb szinteket (morfológia, mondat), illetve ami a tanításra nézve is fontos: az e szintekre vonatkozó hibákat a hangtántól világosan elválasztja;
- az összefüggések illetően kiemelése tudományos-esztétikai élményt nyújt, s így az egyes toldalékok nemcsak könnyebben megjegyezhetővé válnak, hanem tömörségükben tükrözik a magyar anyanyelvű beszélő intuícióit is;
- a szabály mind a szinkrón, mind a diakrón valóságnak megfelel, s így elősegíti a magyar nyelv törvényszerűségeinek megértését, illetve az azok tanulmányozásában való elmélyülést.

Függelék: az ingadozó tövekről

E szabály elsősorban *gyakorlati céllal* fogalmazódott, azaz: az alkalmazott nyelvészetnek a nyelvtanulás pedagógiáját szolgáló szabályai között foglal helyet. Ennek megfelelően a szabály *minden* esetben *elfogadható* választ ad arra a kérdésre, hogy a magyar nyelvben használt egység – akár szótározott magyar szó, akár nem – az „A” vagy a „B” osztályba tartozik-e.

A közismerten ingadozó, pl. szótározott főnévnek minősített lexémák esetében (vö. Papp Ferenc *A magyar főnév paradigmatiszta rendszere* 1975: 167) a szabály természetesen mindig csupán az *egyik* osztályba sorol(hat)ja csak az egységet, általában – bár elismerem, nem minden esetben – a „gyakoribbnak” tartott osztályba.

A **gyakoriság** azonban nem olyan egyszerű kérdés. Pl. a szabály a HONVÉD lexémát az „A” osztályba sorolja (a szabály 4. része: az É nem veendő figyelembe, így az O dönti el, hogy „mélymagánhangzójú tő”), tehát eszerint a toldalékolás folyamán egy HONVÉDOK többes alak állna elő. A Google search-engine segítségével megnézhetjük egyes alakok egyféle gyakoriságát: az erre az alakra való keresés csupán 440 adatot mutat föl, míg a HONVÉDEK alakra majdnem kilencvenszer ennyit, kb. 37 600-at. A többes szám esetében tehát a legtöbb magyarjku valószínűleg nem a szabály által előállított alakot használja, sőt esetleg hibásnak is minősítené. Világos azonban egyrészt, hogy a HONVÉDOK alak nincs *egyértelműen* kizárva: ha a tanuló mégis ezzel hozakodik elő, nem áll egyedül a magyarul beszélő világban. Másrészt azonban a kérdés bonyolultabb, mint gondolnánk, hiszen a HONVÉDET alakra már csak 655 példa van, míg a HONVÉDOT alakot közel ötven százalékkal több: 916 alak képviseli. Tehát a HONVÉD szó tárgyestraggal ellátott alakja esetében a szabály mégis a valamelyest gyakoribbnak mondható alakot állítja elő.

Egyes magyar mint idegen nyelvet tanító tanárok arra is gondolhatnak, hogy a **nyelvművelésnek** is lehet mondanivalója az ingadozó alakokról. Jellemző Komoróczy György fejtegetése a „*mateket* vagy *matekot?*” kérdéséről:

„A matak a matematika szó rövidülése, a diáknyelvben született, onnan került az ifjúsági nyelvbe, majd annak határait is átlépve ma már előfordul a tömegtájékoztató és oktatás nyelvhasználatában is. Vegyes hangrendű szó: az a mély benne, az e magas. A szabály¹ szerint ha a mélyhangú szótag után csak egy e hangú szótag következik (ilyen a matak is), elvben egyformán jó a magas és a mély toldalékolás, például: fotelbe vagy fotelba. Mivel a vulgáris és argószerű (tolvajnyelvi) szavak inkább mély hangú illeszkedéssel járnak: bakterok (bakterek), haverok (haverek), faterom (faterem), muterom (muterem) stb., a műveltebb nyelvben használatos szavak illeszkedése inkább magas hangú, a tudományos élet szavait pedig majdnem mind magas hangú toldalékkal látjuk el: balettet, kráterben, mágnesnek, parlamentben stb. A matak szó is e szabály alá vonható, tehát **jobb és szebb a matak forma, mint a matakot, igaz, ez utóbbi már annyira elterjedt Magyarorszá-**

¹ NB itt természetesen nem az én szabályomról van szó, hanem a nyelvművelőkéről, a hagyományos magyar nyelvészetéről.

gon, hogy a változtatásra talán csak a rádió és televízió vállalkozhatna kitarító példamutatásával” (*Hargita Népe*, 2004. február 12; a kiemelés tőlem P.S.).

Történetesen itt a nyelvművelők véleménye egybeesik a szabályom alkotta eredménnyel, amely azonban – úgy látszik – eltér a magyarajkúak által „leginkább” használt alaktól. De mindez a véletlen dolga, hiszen gyakorlatilag még azzal is kell számolni, hogy **az anyanyelvi beszélő ugyanabban a mondatban ugyanazt a lexémát mind az „A”, mind a „B” osztály tagjaként** kezeli, pl. a következő internetüzenetben olvasható mondat tárgyragos MATEKOT alakját pár szóval később a MATEKNEK alak követi: „(...) az én matektanárnóm igaz, a matekot jól tanította, (...) a mateknek azóta sem vettem semmi hasznát (...)” (www.tortenetek.hu/newmsg.php?topicid=14430&replyid=1669182; itt jegyzem meg, hogy az összes Google segítségével nyert adatot utoljára 2007. február 21-én ellenőriztem).

Valószínű, hogy a legtöbb ingadozó lexéma – természetétől, történetétől függően – ehhez hasonlóan változatos képet mutat. Ezért sincs értelme a magyarul tanulók életét az ingadozások részletezésével bonyolítani, s talán nem is kell nagyon firtatni az illeszkedésnek ezt a számukra gyakorlatilag nem túl fontos részletét: legalábbis tanulmányaik kezdetén az ingadozó tövek esetében is ajánlatos megelégedni az általam javasolt szabállyal, illetve az általa előállított eredménnyel.

Irodalom

www.tortenetek.hu/newmsg.php?topicid=14430&replyid=1669182

Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Papp Ferenc 1969, 1994. *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hargita Népe, 2004. február 12.